
*К.В. Соколова,
аспірантка Дніпропетровського університету залізничного транспорту*

ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СОЦІАЛЬНИЙ ЧАС В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Політичне, економічне та соціальне оновлення України (як і будь-якої країни) завжди викликає потребу усвідомлення не тільки напрямку майбутнього розвитку, а й його ритму, швидкості, певних етапів. А це, в свою чергу, викликає неабиякий інтерес у дослідників. Питання, пов'язані із соціальним часом, знайшли своє відображення у філософських дослідженнях В.А. Артем'єва, І.М. Савел'євої, А.В. Полетаєва, Г.П. Орлова, А.І. Осипова, Н.Н. Трубникова, Л.Д. Гудкова, О.М. Соболь, О.М. Лоя та ін. Трансформація соціального часу вже не формувала думку про можливість його легкого опанування – шляхом введення нового календаря, “нового стилю”, “директивного часу”, що завжди вважалося функцією імперського управління. При такому підході осторонь залишалися глобальні зміни в інформаційному просторі, розвитку комунікацій, стані традиційних соціальних відносин, які потягли за собою становлення однієї з найскладніших проблем постіндустріальної цивілізації – управління часом.

Проблема управління часом не може бути вирішеною без особливої уваги до еволюції часових уявлень, які знайшли відображення в європейській історії на ранніх етапах її становлення.

Соціальний час – це форма буття соціуму, яка виявляється в зміні послідовних подій та складається з соціальних й індивідуальних уявлень. Час не існує поза соціальними змінами, бо події – це суть соціального змісту темпоральності, що характеризується тривалістю та послідовністю соціальних явищ в їхній взаємодії.

Поняття “соціальний час” використовують як узагальнення всіх різноманітних значень часу щодо суспільства, воно стає синонімом “історичного часу.” Можна визначити соціальний час як час існування, функціонування та розвитку суспільства, як “сукупність соціальних систем, від людини до соціально-економічної формації і людського суспільства в цілому”, – якщо погодитися з О.Артем'євим [3, 9], тобто, це час суспільного буття людей, їхня матеріальна діяльність і відносини, в які вони вступають в процесі діяльності.

В історії розвитку людства традиційне суспільство займає найбільший відрізок часу. Воно охоплює три основні історичні епохи: первісна (мисливсько-збиральна, скотарська та землеробська стадії розвитку), рабовласницька античність та середньовічний феодалізм, а також період, який сьогодні називають премодерном.

Традиція, як особливий спосіб передачі надбіологічного досвіду, забезпечує спадковість та стійкість в розвитку первісного суспільства й індивіда, тому особливо цінним для них є минуле, а майбутнє та теперішнє лише “підганяються” під нього. Традиція, як взірець для поведінки та відтворення діяльності, відсікає будь-які можливості змін, а усе нове сприймається як повернення до добре забутого старого.

Традиційне суспільство характеризується такими особливостями, як натуральне господарство, відсутність суспільного поділу праці, відлюдність, ізольованість первісної громади від зовнішнього світу, достатньо слабкий розвиток інституту приватної власності, слабка самозабезпеченість ресурсами, а також незадоволення багатьох потреб за рахунок власних ресурсів. Структура потреб в такому суспільстві є винятково стабільною.

В первісному суспільстві значна залежність людини від природи зумовлювала необхідність використання всього часу на задоволення матеріальних потреб. Цей

історичний період характеризується єдністю процесу життєдіяльності та соціальної структури, що існують на тлі низького рівня розвитку продуктивних сил. Соціальний час має цілісний та нерозчленований характер [1]. Для цього суспільства безумовним є підпорядкування колективу чіткій регламентації діяльності всіх його членів та як наслідок – відсутність істинної свободи вибору, бо в такому колективі “мислить” не індивід, а рід в цілому.

Відпочинок та розваги тісно пов’язані з діяльністю й, по суті, відтворюють її (зображення полювання та інших занять на скелях, ритуальні танці, які відображають “психологію праці” тощо). Фундаментальним критерієм оцінки первісною людиною просторово-часових аспектів буття є потреба виживання, реалізація якої виявляється досить складною. Відображення праці через відпочинок та розваги було характерною рисою первісного суспільства: неробочий час був зайнятий сном та їжею, отже, не було вільного часу, який був необхідним для розвитку індивіда [8]. З цього виникає ритуалізація та стійкість первісного суспільства, що приводить до повільного соціального ритму суспільного буття. Міфологічний час існує в тому минулому, коли було уявлення про час на основі біологічних ритмів, але тільки пізніше виникає уявлення про циклічність часу, про те, що все теперішнє та майбутнє є лише різними темпоральними іпостасями міфічного минулого [3].

Категорія часу, незалежно від того, яку модель – циклічну або лінійну – вона обирає в кожній конкретній культурі, веде до упорядкування соціальних подій, перемоги над хаосом. Будь-яка хроніка історичної або конкретної особистості виконує функцію закріплення подій в певній послідовності, знаходження взаємозв’язків між причиною та наслідком. Ідеальним відображенням цих функцій є міф та ритуал. Наскільки складніша та багатовимірніша концепція часу, настільки вищий рівень його упорядкування. Міфологічна картина світу заснована на протиставленні “порядок – хаос”, якщо хаос – це нагромадження випадкових подій, то порядок – це відділення причини від наслідку на досить неглибокому рівні та їхній певний взаємозв’язок, що здійснюється, насамперед, у персоніфікованій формі, на відміну від давньогрецького філософського розуміння та пошуків першооснови світу у мілетців.

Архаїчне відчуття часу можна уявити як коливання між життям та смертю, днем та ніччю. При цьому природа наповнена злими силами, час упорядкований лише в найближчому плані, ідея про зміну епох відсутня, що веде до особливого значення теперішнього, оскільки упорядкувати можливо лише те, що трапляється тільки тут та зараз. За межами упорядкування перебуває міфічне минуле і темне майбутнє, де минуле розуміється як нагромадження подій. Відносна стабільність та повторюваність подій приводять до того, що майбутнє та минуле особливо не відрізняються. Часова орієнтація поширюється лише на безпосереднє майбутнє, нещодавнє минуле, на теперішню діяльність та на явища, що пов’язані з оточенням людини. За її межами події сприймаються невиразно та слабо координованими в часі.

Час уявляється дуже неоднорідним, бо в різні періоди він має різне значення для людини, натомість невпорядкованість має в собі аксіологічну складову, бо об’єктом особливої уваги людини та громади є ті історичні періоди, в яких ворожі сили негативно впливають на життя. Періоди, пов’язані зі значущими подіями (голод, засуха), мали більше значення при обчислюванні великих проміжків часу, ніж зазначення року, коли та чи інша подія мала місце, тобто той факт, що перші календарі з’явилися в епоху неоліту, свідчить про те, що вже в цю епоху потреба вимірювання часу була актуальною, адже в землеробському суспільстві від цього залежало виживання людини. Часова орієнтація, хоча й досить розмита, має велике значення для людини, бо дає можливість співвідносити себе з феноменом “знаходження себе”, що свідчить про встановлення зв’язків минулого з майбутнім.

Саме ускладнення суспільного життя, пов'язаного з розвитком землеробства, скотарства, мореплавства, зумовлює появу більш-менш регулярного лічення часу. Слов'яни та інші землеробські народи встановлювали тривалість року як проміжок від одних жнив до інших. Розвиток зрошувального землеробства, виникнення держав, зростання міст та розширення торгових зв'язків вимагали уточнення відліку та тривалості часу, свідчить дослідження К.Делокарова та А.Нефляшева [5].

Чіткий розподіл між майбутнім та минулим можливий лише тоді, коли виникають уявлення про лінійний час. В міфологічній свідомості категорія часу не існує як чиста абстракція, оскільки саме мислення людей на архаїчних стадіях розвитку було переважно конкретним, предметно-чуттєвим. Розвиток суспільства веде до осмислення та переосмислення часу. Вже давньогрецька міфологія має якості, які не властиві архаїчній міфології: етичний історизм, фіксація часової послідовності подій, ідея розвитку, неповажне ставлення до предків. Ідея Хроноса, бога часу, який пожирає дітей, відображає концепцію часу як універсального процесу виникнення та зникнення буття. Натурфілософія робить акцент на невизначеності та безмежності першоначала світу. Хронос з давньогрецької міфології з'являється після хаосу як засіб певного упорядкування світу. Дикий світ (піфії, оракули тощо), який осягається та осмислюється, чітко локалізований розумом у майбутньому [3], де розпорядок часу є незмінним – звідси і можливе передбачення долі.

В міфологічному та епічному розумінні акцент ставиться на тривалості подій, а не на послідовності їх. Час у Гомера позначає певну тривалість подій, що містяться в епосі. Зв'язок у розповіді очевидця спирається на з'єднування подій в певну послідовність, а не на часове відношення “до й після”.

В двох поемах Гомера, які дійшли до нас, зображені лінійна та циклічна моделі історичного розвитку. О.Я. Гуревич зазначає, що векторна свідомість зіграла підпорядковану роль у свідомості еллінів [4]. Часове сприйняття перебуває під впливом міфологічного сприйняття, про що свідчить антична філософія до Арістотеля. Воно позбавлене гомогенності та хронологічної послідовності. Світ перебуває в спокої, або обертається у великому колі, тобто ті події, які відбуваються, не є унікальними, а сприймаються “як все вже було”. Свідомість звернута до минулого, доля керує світом, якій підвладні не лише люди, а й природа. Серед філософів має перевагу ідея циклічного перебігу часу. Лише з V ст. до н.е. з'являються деякі здогадки про лінійне розуміння поступу у формі негативних оцінок минулого людства.

На зміну розуміння фрагментарного епічного часу приходять ідея безперервного часу, який включає певну послідовність подій. Ця ідея вже простежується в драмах Есхіла. У філософській традиції ідея необхідної загальної причинно-наслідкової послідовності подій постає як ідея неминучого покарання за скоєний злочин. Часова дистанція між причиною та наслідком чітко структурована і може бути настільки значущою, що відплата здійснюється над нащадками злочинця – це вже свідчення уявлень про природне право. Грецький соціальний час – це щось нечасове, позачасове, непідвладне руйнівній дії темпоральності. Римляни більш чутливі до влади часу над ними, ніж греки. Вони знають не тільки циклічний час скотарів, а й більш динамічний міський, батьківський, історичний час. Греки люблять та цінують теперішній час, а гасло “Спинись, мить!” влучно характеризує їхнє світосприйняття. Час є цінним сам по собі, а не як те, що можна обміняти на гроші та на матеріальні здобутки.

Греки відлік часу вели не від створення світу, або заснування Риму, а за періодичністю Олімпійських Ігор. При цьому вони мали уявлення про великі космологічні події і добре були обізнані, що таке астрономічний рік. Гесіод говорив про історичні епохи людства і дотримувався думки про зміну історичних часів – час поступово деградує від золотого століття. Грецький час пов'язаний з землеробською

культурою і він докорінно відрізняється від часу римлян, але є таким, який нагадує розуміння часу у європейських селян [9].

Геракліт запропонував динамічну концепцію часу, яка висловлювала ідею закономірного розвитку Всесвіту. Вічно “живий вогонь”, безконечний час, який поділяється на минуле, теперішнє та майбутнє, стає законом існування Космосу, який у своєму розвитку повертається на круги своя. Загальна мінливість світу співвідноситься з ідеєю кругообігу, а час пов’язується з Логосом, як внутрішнім законом світу.

В розвинутій натурфілософії окремо існують простір і час, самостійно існують предмети, що містяться у Логосі та в гармонії світу, що свідчить про безконечність часу та вічність руху.

Парменід одним з перших дійшов висновку про поділ часу на істинний та неістинний, який чуттєво сприймається у трьох його фазах – минуле, теперішнє та майбутнє. При цьому він визначив особливу мить теперішнього часу як таку, що володіє істинним буттям. Мислитель зауважив, що подібний поділ має смисл лише у тому світі, в якому виникають та зникають речі та який чуттєво сприймається.

Зенон завдяки своїм апоріям згортає час в єдине нерозривне ціле, яке ідеально може існувати без минулого, теперішнього та майбутнього, бо якщо його мислити як подільний, то людська думка доходить парадоксів, а це суперечить ідеї філософа про тотожність буття та реальності.

Демокріт писав про атомістичну природу руху та часу. Платон – про вічність та позачасовість буття. В епоху занепаду поліса прагнення Платона протистояти плинності буття знаходить загострене відображення в його тлумаченні як протиставлення часу і вічності, бо вічність – є, була й буде належати лише часу. Час – це рухома модель вічності, оскільки грецькому ідеалісту необхідне щось нетлінне для утримання часу, як реставратору вмираючого полісу. В епоху розквіту та явних симптомів занепаду і розкладу рабовласницького ладу “віра легко перемагає розум” [8].

Арістотель запропонував ідею чистої форми та вимірюваності часу завдяки кругообігу неба. Час є безперервним, але він не існує без руху [2]. Уявлення Арістотеля про різні часи та вічність знайдуть свій розвиток у перипатетичній метафізиці, а потім трансформуються у фізикалістське вчення Ньютона. Прагнення Стагірита побудувати структурований ієрархічний космос ґрунтується на військово-монархічному устрої держави, що знайшло своє відображення у першому розвинутому аналізі концепції часу. Аналізуючи час, він досліджує топографічний аспект, визначаючи час через поняття руху, числа, минулого та майбутнього, демонструючи операційний підхід та підкреслюючи безперервний зв’язок часів.

За часів Платона та Арістотеля розуміння часу стало поважним, що надавало теперішньому самодостатній статус, при цьому майбутнє не викликало ані страху, ані особливого ентузіазму.

При обговоренні проблеми використання часу за рабовласницького ладу постають певні труднощі методологічного характеру. В радянській філософській літературі був поширений марксистський підхід, згідно з яким, соціальний час аналізувався як економічна категорія та поділявся на дві частини – робочий (коли вироблявся продукт праці) та неробочий час [6, 10]. В період розквіту Стародавньої Греції утилізація часу залежала від соціальної структури античного суспільства. Основними прошарками були: рабовласницька аристократія, яка вирішувала фінансові та державні питання, вільнонароджені громадяни, які займалися ремеслом, торгівлею, люмпен-пролетаріат, який мав багато вільного часу і потребував “хліба та видовищ”, й, нарешті, раби, які вважалися “зряддями праці, які розмовляють”. Означена структура не була достатньо повною, бо не враховувала перехідні стани, натомість за допомогою схеми можна уявити, наскільки проблема використання часу була актуальною в Стародавній Греції. Йдеться про наявність великої кількості людей, які не знали, на що витратити свій час. У

філософських концепціях Платона, Арістотеля проблема вільного часу як відпочинку та засобів його вирішення досить широко витлумачується [6], тобто, аналіз соціального часу методологічно розведений на дві складові: аналізується час панівного класу та час пригніченого класу. Отже, використання часу в рабовласницькому суспільстві мало чітко виражений класовий характер. Головною часовою сферою життєдіяльності рабів був час праці, а рабовласників – час дозвілля. В давній Греції був популярним вислів: “Немає відпочинку для рабів”, який часто повторювався як політичними діячами, так і філософами.

Антагонізм класів виявлявся в антагонізмі використання часу. З антагонізмом використання праці тісно контактує розуміння людської діяльності в античній думці, яке було обмежене, насамперед, тому, що не пов’язувалося з прийняттям фізичної праці як самодостатньої для існування суспільства. Діяльність вільнонародженого громадянина обмежувалась в основному проявом політичної активності (в “робочий час”) та інтелектуальною насолодою (у “високому відпочинку”) [6, 14]. Таким чином, в соціальному часі рабовласницького суспільства існує повний розрив часу праці та відпочинку, чому сприяла відповідна соціально-класова структура.

Але, сприйняття римлянами соціального часу дещо відрізнялося від сприйняття часу стародавніми греками. Римляни осмислювали не тільки порядок речей самих по собі, а й порядок людських справ відповідно до багатоманітних історичних подій великої імперії. Стародавні греки знають лише циклічний час природи і космосу, історичний час не займав значного місця в їх свідомості.

Римляни жили та діяли в міському середовищі, були менш підвладними циклічним природним ритмам. Соціальний час римлян, – скоріше, час державних справ і звершень, того, що трапляється в подіях держави та політичних діячів. Зі збільшенням завойованих земель зростали труднощі в управлінні ними. Десятиліття та роки були несхожими одне на одне, тому що в Римській імперії завжди щось відбувалося, життя було насичене подіями і це давало можливість порівнювати – вдалий рік або ні. Звідси й потреба вести відлік подій від фіксованої точки – заснування Риму – до іншої, яка виникає з впровадженням християнства як державної релігії [10].

Якщо землеробське уявлення про час доповнюється часом послідовності та часом стану (віку, пори), космологічне уявлення греків здається досить абстрактним, то декосмологізація римського мислення може тлумачитися як наслідок римського практичного розуму. Погляди на циклічний історичний рух сповідували, в основному, “римські послідовники грецьких філософів – стоїки, софісти, неоплатоніки” [9], й, безумовно, у багатьох римських авторів можна знайти одночасно обидва типи поглядів на історію, як у Лукреція, так і у Сенеки.

В подальшому, уявлення про диференціацію соціального часу поступово розвивалося, спочатку воно відповідає класовому розподілу суспільства, але вже було значним кроком вперед у відчутті часу порівняно з первісним суспільством. Таке переосмислення сприяло певному прискоренню ритму суспільного життя, не досить швидкому, щоб бути зафіксованим на рівні філософського осмислення життя, але все таки достатньому для того, щоб сприяти розумінню незворотності змін.

З занепадом римського суспільства і підкоренням імперії германськими та галльськими спільнотами, римська військова міць була назавжди зломлена, втім, римські традиції встигли укорінитися повсюди настільки міцно, що підпорядкували своєму впливу самих завойовників. Римська культура була багатим спадком. До знайомства з римською цивілізацією в свідомості варварів існувала близькість понять часу і людського роду, з цієї причини особливій увазі надавалася традиція пошани до попередніх поколінь та їх перелік. Відсутність розвитку в природі відображалася в свідомості у формі циклічних уявлень про час. З цим було пов’язане заперечення будь-яких новацій та відхід від традиційного життя. Уся діяльність набувала смислу тільки

тому, що брала активну участь в сакральному. Таким чином, мирське втрачало свою самоцінність, людина переключалася на міфічне сприйняття часу, при якому мало місце чітке розрізнення між минулим та теперішнім. Сприйняття часу відбувалося у формах міфу, ритуалу, зміни пори року та поколінь. Перехідна епоха відмирання античної цивілізації народжувала бажання вийти з циклічного потоку часу та зробити “прорив у безконечність та вічність буття” [4]. Християнство вперше показало різницю між часом та вічністю завдяки історії життя та смерті Христа, що надала часу певну структуру.

До речі, концепцію лінійного соціального часу людської історії першими осмислили іудеї в своїх релігійних джерелах, як розгортання Божого замислу щодо людини, з метою відтворити історичні події та знайти в них логіку продовження акту Творіння. Бог діє в історії і через історію з певним наміром та в певному напрямку, завдяки чому з’явилося уявлення про історичний динамізм, що має певну мету та ціль, а не циклічність як в античності. Така ідея прийшла в західну культуру з християнства. В християнстві час відображається як лінійний розвиток від створення світу аж до першого пришествя Христа та здійснення божого промислу, як раніше продуманого плану Бога задля спасіння людей. Закінчується історія другим пришествям Христа.

Августин підняв проблему об’єктивного заснування часу, його швидкоплинності та невловимості. Він писав, що існує лише “зараз”. Взагалі, в християнських уявленнях теперішнє безперервно переходить із майбутнього в минуле. Бо дійсне століття, рік, час можуть бути розділені на минулі та майбутні частини [7, 294]. З іншого боку, минуле існує як згадування, а майбутнє – як очікування, але вони не мають істинного існування, бо в дійсності існує тільки сьогодні. Час при такому тлумаченні Святого Августина існує тільки у людському розумі, а не у світі.

Час був створений тоді, коли був створений Світ. Але Бог існує поза часом і простором. У Бога немає такого поняття, як “раніше” чи “пізніше”, є тільки вічне, дійсне. Бог існує поза течією часу – говорити про час до створення світу – це безглуздість. Концепція часу Августина є значним кроком вперед, бо в ній вбачається прообраз сучасної концепції прогресивного історичного розвитку.

У міфології центром тяжіння є минуле – туди й тече час. В релігії – навпаки, час в душі є абсолютним, який завжди пов’язується з найбільш досконалими об’єктами та процесами світу.

В ранньому середньовіччі проблема статусу часу та його вимірів не була вирішеною, бо не було в цьому особливої потреби. В системі релігійних всесвітніх уявлень земельній ділянці відводилась центральна роль, бо соціальний простір переживався як обмежений, який легко оглянути, бо цьому сприяли нерозвинуті комунікативні та транспортні зв’язки. Крихкість та нестабільність політичної структури середньовіччя, слабкість центральної влади, політичний партикулізм, конкретний характер суспільних зв’язків наклали відбиток на уявлення про хронотоп. Це знайшло відображення в обмеженості перцептуального простору – часу, аморфності, розмитості далекого простору, відсутності уніфікованих мір вимірювання часу та простору.

У свідомості середньовічної людини світ земний та небесний розділені, тому час минав там по-різному. При циклічному темпоралізмі відносно повторювання завжди властиве процесу розвитку, перетворюється в абсолютну повторюваність, спіраль, замикається в коло. Підпорядкованість людини циклом детермінується уявленням про абсолютне повторювання. Цінність стійкості призводить до неприйняття внутрішнього розвитку індивіда. Лінійне витлумачення часу в християнстві спирається на тлумачення подій сакральної історії. Ісус, як вільна особистість, не бере участі в природному кругообігу.

Людина непідвладна часу, бо вона – власність Бога. Церква утримувала соціальний час під своїм контролем, наприклад, забороняла працювати в святкові дні, в піст. Опір викликав протест проти контролю над часом: есхатологічні секти, які пророкували

кінець світу, ставили під сумнів церковний час. Абсолютне минуле – сакральні моменти біблійної історії – не відступає і може бути відтворене в літургії. Абсолютне майбутнє – кінець світу – не наближається з плином часу, бо Царство Боже може вторгнутися в теперішнє в будь-який момент.

Християнська концепція історії світу та людини має в собі лінійні погляди, які задаються початковою та завершальною точками відліку есхатологічної концепції. В широкому розумінні таке бачення історії не є прогресивним або регресивним. Точніше кажучи, в такій концепції немає історичного руху як такого – по суті, вона є статичною. Все земне життя тлумачилося як дещо тимчасове, незначне. Тільки з XIII ст. почалися спроби поширити статичний образ світу на деякі елементи суспільного життя, але при цьому церква була невіддільна руйнівному плину часу. Середньовічне світосприйняття пройняте глибоким песимізмом. Перші спроби кинути виклик минулому та надати надію на майбутнє в земному житті виникають у католицизмі в XII–XIII ст. Вже тоді Бонавентура підкреслює переваги похилого віку людини [9] з точки зору примноження людських знань, що суперечило загальній релігійній концепції.

У феодальному суспільстві зникає протиставлення часу праці та відпочинку залежно від того, хто постає суб'єктом форм соціального буття. Епоха феодалізму вперше ставить проблему заперечення праці та відпочинку, коли йдеться про виробника. Відзначається непропорційний розподіл частин соціального часу в його загальному бюджеті при великих трудових повинностях і прагнення використовувати окремі святкові та “святі” дні для праці [6]. В європейському суспільстві в середні віки було 115 святкових, тобто неробочих днів на рік. Однак, подібне “байдюкування” не викликало зацікавленості трудящих, які були б не проти іноді відмовитися від нього. Загальний обсяг роботи, яку необхідно було виконати для підтримки мінімуму життєдіяльності, був настільки великим, що кількість свят лише заважала нормальному життю.

Загальний ритм життя в епоху середньовіччя характеризувався неспішністю, епічним спокоєм, певною безтурботністю. Про економію та збереження часу не було й мови. Вплив природних ритмів, більш того, повна підпорядкованість, знімали проблему цінності часу. Однак, в статуті ордену Бенедиктів, заснованого в 530 р., час витлумачувався як велика цінність, його втрата вважалася гріхом [9]. Цінність часу починає все більше зростати, бо він все частіше розглядається як обмежений ресурс людства.

Монастирські колокола теж певним чином сприяли структуруванню часу через відбивання ударів в інтервалах. Парадоксальний факт: в ранньому середньовіччі механічний годинник був більш потрібен монастирям, ніж містам. Монастирі (їх було близько 4000) синхронізували дії мешканців міст та священників, широко використовували при цьому сонячні, пісочні, водяні годинники. Вони активно використовувались алхіміками, ремісниками, в монастирях, а починаючи з пізнього середньовіччя, годинник активно використовується в лікарській практиці [11].

Використання точного поділу часу в середньовіччі досить довго не мав широкого попиту. Почасова платня за працю в епоху античності й середні віки була майже винятком. Лише в пізньому середньовіччі розвиток міст зумовив розширення системи найманої праці, що спонукало перехід від природного часу до соціального. Значну роль в розвитку дисципліни денного часу зіграло поширення найманої праці. До XIII ст. часова дисципліна концентрувалася в армії та релігійних установах, а з XIV ст. на перший план виходить розпорядок та регламентація робочого часу [9]. В середньовічному місті, в міру його розвитку, людина все далі відходила від підпорядкованості природним ритмам і підпадала в залежність від соціальних ритмів, які нею самою й упроваджувалися. Міському соціальному середовищу був необхідний зовсім інший ритм життя, який давав би можливість діставати матеріальну користь. Поступово час стає цінністю, з якої здобуваються ще більші цінності.

“Сучасний” годинник був вперше зроблений в Парижі у XII ст., але масове поширення механічних годинників сталося вже в XIII ст. Середньовіччя успадкувало від римлян не лише 24 частинки доби, а й збільшений розподіл доби на 3-х годинні відрізки. Канонічні годинники доповнювали астрономічні, а не підміняли їх. У давніх греків та іудеїв нова доба починалася на заході сонця, а у римлян та в середньовічній Європі – на світанку [9]. Завдяки осмисленню соціального часу з’явилася абстракція часової тривалості, в складі якої зв’язок часу може відобразитися лише у вигляді простої послідовності в усьому рівної однієї до другої невиразних одиниць абстрактної дійсності – годин та хвилин. Години почали ототожнювати з рухом соціального та природного часу. Послідовність подій – це те, що існує та з’ясовується в часі, як в абстрактній умові свого буття. Європейська загострена часова свідомість є специфічно буржуазною і тому панування церковного часу могло тривати лише до того, поки воно відповідало ритму життя феодального суспільства та зумовлювалось його аграрною природою.

З перемогою лінійного часу різниця між минулим та майбутнім стала більш чіткою. Людина вперше усвідомила той факт, що час, хід якого вона помічала лише тоді, коли щось траплялося, не спиняється при відсутності подій. Розуміння значення часу прийшло разом з розвитком самосвідомості особистості, яка починала бачити в собі індивідуальність. Час став проходити безвідносно до людей, тобто володорювати над ними. Поступово сталося усвідомлення його як тривалості, чистої категоріальної форми. Боротьба з локальним часом призвела до зародження “єдиного темпорального мислення” [4], як усвідомлення послідовності, причини та наслідку, однієї з невід’ємних характеристик навколишнього світу, що сприяло розвитку технічних засобів, відкривало нові можливості маніпулювання зі світом речей. Поширення годинників, перетворення їх в щось необхідне, заклало основи регламентованої діяльності людей, а разом з цим і події, які становили тканину соціального часу.

Таким чином, соціальний час традиційного суспільства – неспішний, погано структурований, орієнтований на природні ритми та повторювання, не міг відповідати новим економічним та соціальним реаліям індустріального суспільства, яке почало вже зароджуватися. Така ситуація призвела до переосмислення цінності часу в європейському суспільстві, виникла потреба в його точному вимірюванні для того, щоб ефективніше його використовувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алексеев В.П., Першец А.И.* История первобытного общества. – М., 1990.
2. *Аристотель.* Метафизика. – Ростов-на-Дону, 1999.
3. *Артемьев В.А.* Социальное время. Проблемы изучения и исследования. – Новосибирск, 1987.
4. *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. – М., 1984.
5. *Делокаров К.Х., Нефляшев А.Н.* Методология науки и ньютоновская механика. // Механика и цивилизация 17–19 вв. – М., 1979.
6. *Зборовский Г.Е.* Пространство и время как формы социального бытия. – Свердловск, 1974.
7. *Святой Августин.* Сповідь. – К., 1999.
8. *Осипов А.И.* Пространство и время как категории мировоззрения и регуляторы практической деятельности. – Минск, 1989.
9. *Савельева И.М., Полетаев А.В.* История и время. В поисках утраченного. – М., 1997.
10. *Трубников Н.Н.* Время человеческого бытия. – М., 1987.
11. *Mumford L.* The monastery and the clock // *Hickman L.R.* Technology as a human affair. – Texas, 1998.

